

## HET ÉN-ÉN VERHAAL VAN STUART HALL, LESSEN VAN EEN ZWARTE, BRITSE, POST-MARXISTISCHE, JAMAICAANSE INTELLECTUEEL

*Anneleen Masschelein*

In deze bijdrage wordt het werk van Stuart Hall en de invloed van het marxisme op de Britse culturele studies belicht. Halls revisie van het marxisme is geïnspireerd door Gramsci en Althusser enerzijds en de veranderde Britse samenleving van de jaren zeventig en tachtig anderzijds. Door de immigratiegolf en het feminisme is die samenleving en de arbeidersklasse fundamenteel veranderd. De massamedia spelen een zeer belangrijke rol in het behoud van hegemonische verhoudingen, maar kunnen ook gebruikt worden om ongelijke posities aan te vechten. Wil links effectief inspelen op de veranderde samenleving en de autoritair populistische reactie van rechts, dan moet het op een andere manier nadenken over identiteit. Identiteit in de 21<sup>ste</sup> eeuw wordt gekenmerkt door diversiteit en diaspora. De rol van theorie is dat ze consequent alle pogingen om het denken ideologisch af te sluiten openbreekt en zekerheden moet ondermijnen. Dat kan alleen door een radicaal conjuncturaal denken, dat theoretische begrippen steeds afmeet aan de complexiteit van een specifieke historische situatie en aan hun effectiviteit voor het activisme.

### Stuart Hall, een kind van zijn tijd

Stuart Hall wordt in 1932 in Jamaica geboren en maakt carrière in Groot-Brittannië als een van de scherpste en subtielste commentatoren op de ingrijpende veranderingen in de Britse samenleving in de tweede helft van de twintigste eeuw. Hall is een intrigerende figuur, die op verschillende terreinen school heeft gemaakt: als opiniemaker in de linkse pers, als directeur van het toonaangevende *Centre for Contemporary Cultural Studies* (CCCS) in Birmingham en een van de belangrijke theoretici van de Britse culturele studies, als bevlogen docent sociologie aan de *Open University*, en tenslotte als veelgevraagd spreker en activist. In een aantal autobiografische essays en interviews schetst hij zijn traject en intellectuele ontwikkeling<sup>1</sup>. Stuart Hall is het tweede kind van een etnisch gemengde middenklassenfamilie in het nog koloniale Jamaica – Jamaica wordt pas in 1962 gedekolonialiseerd. Vooral Halls moeder identificeert zich sterk met Engeland en de koloniale macht, wat leidt tot spanningen met haar opgroeiende kinderen. Hall geniet een klassieke Britse opvoeding. Al vroeg interesseert hij zich voor politiek en literatuur, en leest hij Marx.<sup>2</sup> Na een traumatische ervaring – zijn zus krijgt een zware depressie nadat

haar moeder haar verbiedt te trouwen met een 'te zwarte' jonge arts – besluit hij Jamaica te verlaten.

In 1951 trekt Hall met een beurs naar Oxford. Daar ontmoet hij onder anderen Alan Hall, Raphael Samuel en Charles Taylor. Met hen sticht hij de Socialist Society, een open discussiegroep waar ook Perry Anderson, de broer van Benedict Anderson en latere hoofdredacteur van *New Left Review*, deel van uitmaakt. Die linkse groep staat onafhankelijk van de communistische partij – Hall heeft nooit een partijkaart gehad – en omvat leden van overal uit het Verenigd Koninkrijk, onder wie een aantal immigranten. Er wordt gediscussieerd over allerlei thema's, ook over kolonialisme en imperialisme, maar de focus ligt vooral op het herdenken van het socialisme. Naar eigen zeggen ontwikkelt Halls bewustzijn van zijn 'zwarte' identiteit zich pas eind jaren zestig. Hoewel hij het donkerste kind in zijn familie is en daarom soms wordt geplaagd, betekent raciale identiteit als zodanig nauwelijks een thema voor die tijd, in Jamaica, noch in Groot-Brittannië.<sup>3</sup> Die eigen positie van Hall, wars van partijpolitiek en dogmatisme, is ook terug te vinden in zijn studiekeuze: in tegenstelling tot de meeste van zijn kameraden, die economie of politiek studeren, kiest hij voor de literatuur. Hij begint aan een doctoraat over Henry James. De Amerikaanse auteur fascineert hem omwille van zijn diasporische verbeelding – James' romans gaan vaak over Amerikanen in Europa – en de exploratie van de functie van het bewustzijn in zijn werk.<sup>4</sup>

Na de Sovjetinval in Hongarije en de Britse invasie van Suez in 1956 richten Stuart Hall en Alan Hall (geen familie) met een paar vrienden *the New Left* op, een poging om links te hervormen. Op aandringen van Raphael Samuel beginnen ze ook een tijdschrift, de *Universities and Left Review*. Al snel nemen Halls politieke activiteiten hem dusdanig in beslag dat hij zijn doctoraat stopzet. Hij verhuist naar Clapham in London, waar hij les geeft aan de middelbare school in Brixton.<sup>5</sup> Daar wordt hij acuut geconfronteerd met raciale spanningen, maar ook met de complexiteit van racisme. Voor de blanke probleemjongeren uit zijn klas, die na school keet gaan schoppen in Notting Hill, is het immers perfect mogelijk om deel te hebben aan racistische praktijken, maar tegelijk een uitzondering te maken voor hun donkere medeleerlingen of leraar.<sup>6</sup> In zijn vrije tijd is Hall uitgever van *New Left Review*, de tweemaandelijks opvolger van *Universities and Left Review*. Een opmerkelijk artikel uit deze vroege periode is *A Sense of Classlessness* uit 1958.<sup>7</sup> Hierin vertolkt Hall al een cruciaal inzicht dat later zal terugkomen in zijn meer systematische kritiek op het marxisme en in zijn analyse van het Thatcherisme, namelijk het feit dat de eenheid van de arbeidersklasse in de na oorlogse consumptiemaatschappij van de jaren vijftig is verbrokken. De belofte van zelfverbetering en vooruitgang door consumptie creëert de illusie van een klasseloze maatschappij, voor zover iedereen consument wordt. Daardoor kunnen de markt en de winst vergroot en komt de arbeider in een dubbelzinnige positie terecht, als producent – weliswaar in dienst

van – en als consument.

De paradoxale boodschap van consumptie en klasseloosheid die via de media verspreid wordt, kan niet louter gezien worden in termen van misleiding; de arbeiders gaan er immers effectief materieel op vooruit en hun omstandigheden verbeteren, onder meer door de toename en modellering van de vrije tijd. Maar tegelijk wordt het moeilijker om de socialistische boodschap te verspreiden. Als er geen klassen meer zijn, wat is dan nog de taak van de socialistische revolutie? Verschillende auteurs, zoals Sparks<sup>8</sup> en Davis,<sup>9</sup> merken op dat Halls visionaire inzicht in het postkapitalisme en de veranderde arbeidersklasse wellicht mede verklaard kan worden door het feit dat Hall geen nostalgie kent naar de authentieke Britse arbeiderscultuur, die door de grondleggers van de *cultural studies*, Raymond Williams, Richard Hoggart en Edward Thompson wordt verheerlijkt. Vanuit zijn eigen achtergrond en zijn ervaring als leraar is het de massacultuur, en dan vooral film, die de grootste impact heeft op het leven van de jongeren waarmee hij dagelijks in contact komt. Halls eerste boek, *The Popular Arts* (1964), samen met Paddy Whannel, is dan ook een pedagogisch handboek voor het gebruik van massaconsumptiecultuur - door hen polemisch 'kunst' genoemd - in het onderwijs.<sup>10</sup>

### Van leraar naar onderzoeker

Hoewel Hall veel plezier vindt in het lesgeven, wordt de combinatie met het redacteurschap van *New Left Review* na een tijdje toch te veel. Hij neemt dan ook met beide handen de onderzoekspositie aan die Richard Hoggart, de *founding father* van het Birminghamse *Centre for Contemporary Cultural Studies*, hem in 1964 aanbiedt. Op 32-jarige leeftijd wordt Hall directeur van het centrum, dat hij zal leiden tot 1978. Het CCCS is de uitgelezen plaats om zijn visionaire inzichten in de relatie tussen massacultuur, media en postkapitalisme uit te diepen. Hoewel voor Hall activisme en onderzoek samengaan, ziet hij zijn rol toch in de eerste plaats als onderzoeker. Zijn credo is "*understanding before action*".<sup>11</sup> Hall is vooral geïnteresseerd in de complexiteit van de fenomenen die hij analyseert. Zijn intellectuele roeping begrijpt hij als het in kaart brengen, het uiteenrafelen van de complexiteit van de contemporaine cultuur en het aanreiken en eventueel bijschaven van de theoretische *tools* die daarvoor nodig zijn.<sup>12</sup> Tegelijk benadrukken nagenoeg alle commentatoren dat Halls werk steeds ook een interventie is. Hall doet geen onderzoek omwille van het onderzoek of ontwikkelt geen abstracte theorieën vanuit de puurheid van het denken. Integendeel, zijn onderzoek is steeds geworteld in de tijd en moet bijdragen tot de oplossing van een sociaal probleem. Vele onderzoeken van het CCCS, bij voorbeeld naar de rol van televisie, worden dan ook uitgevoerd als opdrachten met het oog op aanbevelingen voor het beleid. Het centrum draait met een zeer

bepaalde staf en doctoraatsstudenten en werkt voorts met onderzoeksgroepen. Het onderzoek dat geproduceerd wordt, is meestal collectief.

Halls werk vertoont een sterke samenhang en dezelfde thema's komen keer op keer terug en worden verder uitgediept. Een scherpe periodisering is daarom niet mogelijk noch zinvol, maar de periode in Birmingham kan onderverdeeld worden in verschillende onderzoeklijnen die overlappen en in elkaar overlopen. In de eerste, veeleer etnografische lijn ligt de focus op de analyse van media en subculturen. Vervolgens is er de herontdekking en kritische herijking van het marxisme, onder invloed van Antonio Gramsci, Louis Althusser en de Franse semiotiek, onder anderen, Roland Barthes. Die herontdekking van het marxisme hangt samen met de analyse van het opkomende 'Thatcherisme', een term door Hall geïntroduceerd om de complexe ideologische constructie en identificatie aan te duiden van de arbeidersklasse met het regime van Margaret Thatcher. In een derde, meer poststructuralistische onderzoeklijn komen, onder invloed van het feminisme en het postkolonialisme, de problematieken van ras- en genderidentiteit vooraan op de agenda te staan. De openheid en heterogeniteit van discursieve processen en identiteitsconstructies wordt nog sterker in de verf gezet.

### Media, subculturen en hegemonie

In de eerste jaren van het centrum, tot ongeveer midden jaren zeventig, bestaat de productie van het CCCS vooral uit lezingen en rapporten, die op stencils worden verspreid onder de titel *Working Papers in Cultural Studies*. Die titel benadrukt het voorlopige karakter ervan: het gaat steeds om lopend onderzoek. De voornaamste *topics* zijn beschrijvingen van subculturen en analyses van media, vooral televisie en kranten.<sup>13</sup> In het opstel over de hippiebeweging in Amerika (1967) valt op hoe weinig Hall verwijst naar Marx; referentieauteurs zijn Jean-Paul Sartre, Lucien Goldmann, Georg Simmel en Marshall McLuhan. De analyse van het fenomeen van de hippiebeweging gebeurt vrij afstandelijk maar is erg subtiel. De hippiebeweging in Amerika komt voort uit de middenklasse en vormt er een dialectische tegenpool van. Op metaforische wijze, in hun slogans, stijl en symboliek, keren de hippies alle waarden van de middenklasse om: tegenover hard werken, orde, gehoorzaamheid en het huwelijk plaatsen de hippies creativiteit, vrijheid, spontaneïteit en vrije liefde. Toch falen de hippies als revolutionaire beweging omdat hun sterkte ook hun zwakte is: doordat de hippies zo sterk persoonlijke en subjectieve waarden benadrukken, vallen ze uiteindelijk uit de maatschappij (*drop out*) en kunnen ze het systeem niet ten gronde veranderen. "Paradoxaal genoeg zijn de hippies op hun meest revolutionair wanneer ze compromisloos de voorwaarden van die nieuwe subjectiviteit benadrukken."<sup>14</sup> Uit deze en andere vroege studies blijkt hoe scherp

Hall de contemporaine cultuur aanvoelt. Hij is in staat om populaire fenomenen in hun complexiteit te vatten, met aandacht voor subjectiviteit en de achterliggende ideeën en talige constructie van een fenomeen. De analyses zijn kritisch georiënteerd, maar ze zijn allerminst mechanistisch en veroordelend. Bovendien zal Hall ook benadrukken dat hij geen voorstander is van het revolutionaire model van het klassieke marxisme.

Het 'expressieve humanisme'<sup>15</sup> of 'culturalisme', dat wil zetten, het geloof dat de mens volledig door culturele factoren wordt bepaald, maar omgekeerd ook dat cultuur de expressie is van het menszijn,<sup>16</sup> dat de eerste generatie binnen het domein van culturele studies kenmerkt, werkt ook door in het werk van Hall. Zoals hij het zelf stelt in zijn terugblik op de ontwikkeling van CCCS in 1992: "Ik kwam culturele studies binnen via Nieuw Links, en Nieuw Links bekeek marxisme altijd als een probleem, als lastig en gevaarlijk, niet als een oplossing".<sup>17</sup> Door zijn interesse in massamedia en zijn aandacht voor de verschuivingen in de naoorlogse Britse maatschappij ziet hij zich al snel genoodzaakt om zijn theoretische uitgangspunten bij te stellen. In de loop van de jaren zeventig worden Marx en de marxistische theorie geleidelijk aan herontdekt door een nieuwe generatie Britse intellectuelen, meestal via de omweg van het Franse denken. De grote inspiratiebron voor Hall intussen is Antonio Gramsci, een Sardijnse journalist, filosoof en taalkundige. Gramsci probeert Marx te herdenken in functie van de lokale context, het fascistische Italië van de jaren dertig. Zijn gevangenisdagboeken – Gramsci werd door Mussolini opgesloten – verschijnen voor het eerst in het Engels in de jaren zeventig. Gramsci's begrip van hegemonie wordt de sleutel voor Hall om de complexe relatie tussen de massamedia en klasse te begrijpen. Volgens Gramsci is hegemonie niet zomaar hetzelfde als macht uitgeoefend door de heersende klasse, bijvoorbeeld de bourgeoisie. Hegemonie is gebaseerd op consensus en dus op het stilzwijgend instemmen van de massa met heersende ideeën.<sup>18</sup> Het is een "proces waardoor een historisch blok van sociale krachten geconstrueerd wordt en het overwicht van dat blok verzekerd wordt."<sup>19</sup> Dat betekent dat hegemonie altijd voorlopig is en in stand gehouden moet worden tegenover allerlei vormen van verzet. Bovendien is de heersende klasse ook geen eenheid: er zijn allerlei posities aanwezig in een heersend blok. Ook zogenaamde onderdrukten kunnen qua ideeën behoren tot het heersende blok, bijvoorbeeld omwille van bepaalde concessies vanwege de machthebbers.<sup>20</sup>

Gramsci's hegemoniebegrip biedt zo inzicht in complexe sociale formaties, met verschillende allianties. De machtsstrijd om hegemonie is niet meer te vatten met een simpel revolutiemodel waarbij de ene groep in opstand komt tegen de andere. Integendeel, de strijd om hegemonie is een 'stellingenoorlog',<sup>21</sup> waarin strategisch gevochten wordt op verschillende fronten en er nooit echt een definitieve overwinning is. Het uitgelezen strijdtoneel voor die stellingenoorlog vormen de media, waar schijnbaar elke mening vrij geuit kan worden en aan bod

komt, maar waar in feite de dominante opinie als 'gezond verstand', *common sense*, wordt verwoord. Zoals Roland Barthes beschouwt ook Hall de massamedia als producenten van hedendaagse mythes die bepalen hoe we de wereld waarnemen en op die manier controle uitoefenen. In de naoorlogse democratische consumptiemaatschappij is er een directe link tussen de heersende klasse – denk aan mediamagnaten *à la* Richard Branson en Rupert Murdoch – en heersende ideeën. Bepaalde groepen, zoals jongeren of migranten, of fenomenen worden door het gebruik van adjectieven of gekleurde termen systematisch gemarginaliseerd, of het nu in de *tabloid*pers is of in de zogenaamde kwaliteitskranten.<sup>22</sup> Toch is het eigen aan een gedemocratiseerde pers dat ook verzet aan het woord kan komen, zelfs al gebeurt dat in sensatieartikels of in gekleurde termen. Dat verklaart hoe de pers, ondanks haar hegemonisch karakter, toch een plaats kan zijn waar de zogezegd vastgeroeste 'doxa', de algemeen aanvaarde opinie, kan veranderen.

Dat proces van verandering is met name mogelijk door de *multi-actuality* van woorden. Dat begrip ontleent Hall aan de Russische linguïst Volosinov, een naaste medewerker van Bakhtin.<sup>23</sup> Woorden hebben verschillende accenten of betekenissen naargelang de sociale context waarin ze gebruikt worden. Dat houdt echter ook in dat de connotatie en de waardering van woorden kan veranderen als de context verandert. De massamedia in de naoorlogse democratische samenleving zijn zowel hegemonisch als dialogisch van aard: ze bieden een plaats waar zoveel mogelijk stemmen aan bod kunnen komen, er dus accentverschuivingen kunnen optreden en weerstand geboden kan worden. Bovendien hebben kijkers en lezers ook altijd de mogelijkheid om mediaboodschappen op een andere manier te decoderen (interpreteren), dan ze geëncodeerd (bedoeld) zijn. Zo kan bijvoorbeeld de negatieve of sensationele berichtgeving rond *hooligans*, *punks* of drugs voor sommige jongeren averechts werken en het fenomeen extra aantrekkelijk maken.

### Ideologie en articulatie

Gramsci's fragmentaire geschriften en dagboeknotities bieden geen totalitair, sluitend theoretisch model, enerzijds door hun lokale bepaaldheid, anderzijds door hun open en suggestief karakter. Precies die combinatie van 'conjuncturaliteit', dat wil zeggen de aanpassing van de theorie aan de specifieke situatie, flexibiliteit, en Gramsci's positie als 'organisch intellectueel'<sup>24</sup> maken hem zo aantrekkelijk voor Hall. In navolging hiervan gaan Halls eigen interventies dan ook stevast over de periode en plaats die hij door en door kent en mee beleeft: de naoorlogse Britse maatschappij in de jaren 1970-1980, wanneer de *swinging sixties* gevolgd worden door een economische crisis. Op dat moment treedt er volgens Hall een 'conjuncturele breuk' op, namelijk de

opkomst van het Thatcherisme, waar hij verschillende artikelen en boeken aan zal wijden.<sup>25</sup> Een mijlpaal in de geschiedenis van het CCCS is de collectieve studie *Policing the Crisis. Mugging, the State, and Law and Order* uit 1978. Het is niet alleen een haarscherpe analyse van de jaren zeventig, maar achteraf gezien, ook een griezelig accurate voorspelling van het Thatcherisme dat in de jaren tachtig en nog lang daarna de situatie in Groot-Brittannië zou bepalen. Het boek is ook bijzonder interessant omdat ras centraal staat in de analyse van de politieke, economische en ideologische cultuur.<sup>26</sup>

*Policing the crisis* is een voorlopig sluitstuk van een onderzoekslijn rond *mugging*, een Amerikaanse term die geïmporteerd wordt om de zogenaamde epidemie te benoemen van straatgeweld en kleine criminaliteit van jonge zwarte jongeren die op straat rondhangen. Zonder het effectieve geweld te ontkennen zien Hall en zijn co-auteurs *mugging* in de eerste plaats als een discursieve constructie. De manier waarop het straatgeweld in de pers en door de overheid wordt voorgesteld, draagt bij tot het creëren van 'morele paniek'. Eerder dan de materiële condities te zien die aan de basis liggen van de geweldsuitbarstingen bij de jongeren (werkloosheid, gebrek aan toekomstperspectief, de confrontatie met racisme), wordt het geweld van de jongeren beschouwd als een morele plaag die met harde hand (politiecontroles, strenge maatregelen en straffen) moet worden aangepakt. Zo wordt *mugging* een *ideologische conductor* voor de geleidelijke installatie van een *soft law and order society*, van een 'autoritair populisme'.

Bovenop het racisme dat jongeren kunnen ervaren en waartegen ze reageren, komt een tweede laag van racisme, vertolkt door de ultrarechtse politicus Enoch Powell en bepaalde media, waarbij de immigranten tot zondebok van de crisis worden gemaakt. Het gevolg is dat er een breuk ontstaat in de arbeidersbeweging, waarbij zwart en blank tegenover elkaar worden geplaatst en elkaar de schuld geven voor de crisis en de harde economische tijden. Die verdeel-en-heers-strategie wordt gebruikt door de staat op een moment dat het kapitalistische systeem zelf faalt: een opeenvolging van economische crisissen in de jaren 1970. Paradoxaal genoeg zal de arbeidersklasse, die geconstrueerd wordt als slachtoffer van *mugging*, maatregelen steunen die eigenlijk in haar eigen nadeel zijn en zo dubbel slachtoffer worden van het autoritaire regime.

De regering van Thatcher, die pas begin jaren 1980 aan de macht komt, is volgens Hall zo succesvol omdat ze zeer efficiënt de massa ideologisch manipuleert. Door de discursieve constructie van *Englishness*, een imaginaire identiteit gebaseerd op nostalgie naar het Britse rijk, conservatieve waarden en het uitsluiten van alles wat vreemd is, weet het regime te appelleren aan een breed segment van de bevolking, ook diegenen die door haar uiterst liberale maatregelen benadeeld worden. Bovendien staat de linkse oppositie machteloos omdat ze niet weet te plaatsen hoe het 'autoritaire populisme' van Thatcher en co haar eigen basis mobiliseert en verdeelt. Wil links een effectief antwoord bieden

op het Thatcherisme, aldus Hall en zijn medewerkers, dan zal het eerst en vooral de logica van dat regime moeten doorgronden. Op dit punt hebben de voorstellen van Hall veel kritiek gekregen, onder andere van Jessop en anderen<sup>27</sup> die Hall verwijten dat hij te veel aandacht heeft voor de ideologische werking van Thatcher, waardoor louter politieke en economische aspecten ondergesneeuwd dreigen te raken. Andere critici zijn dan weer van oordeel dat zijn analyse te ver afwijkt van het marxisme en dat het hegemonie-begrip van Gramsci geen reële winst oplevert voor zijn analyse, ondermeer omdat het de arbeidersklasse te veel versplintert. Een kritiek waar Hall zelf het moeilijk mee heeft, is dat zijn ideeën een inspiratiebron geweest zouden zijn voor Blairs *New Labour*, een in zijn ogen perverse hervorming van de Labourpartij die enkel effectief was omdat ze links een stuk dichter bracht bij rechts.<sup>28</sup>

De analyse van het Thatcherisme als discursieve constructie gaat gepaard met een theoretische revisie van twee centrale maar problematische marxistische begrippen: ideologie en *false consciousness*. In *The Problem of Ideology: Marxism Without Guarantees* (1984) leest Hall nauwgezet de klassieke formuleringen van Marx en Engels over ideologie na. In een notendop kan het probleem met ideologie, als een negatief begrip dat gelijkstaat met vervorming van de werkelijkheid en misleiding, als volgt worden samengevat. Enerzijds ziet deze visie over het hoofd dat ideologie meestal wel een kern van waarheid bevat; alleen is deze waarheid, die als absoluut en volledig wordt voorgesteld, maar gedeeltelijk en tijdelijk. Anderzijds is het moeilijk te begrijpen hoe misleide mensen tot het inzicht kunnen komen dat ze misleid zijn, waardoor het determinisme nog wordt versterkt. Vanuit het hegemoniedenken van Gramsci kunnen we begrijpen dat ideologie noodzakelijk en onontkoombaar is, maar daarom niet onveranderlijk en vaststaand. Een ideologie is van de orde van de metonymie:<sup>29</sup> wat we zien en wat ons gezond verstand ons ingeeft, is wel degelijk reëel, het is alleen niet het volledige plaatje. Hall maakt ook komaf met het oppervlakte-dieptemodel. De oplossing ligt er niet in om de verborgen waarheid te ontmaskeren en zo de ogen van de misleide arbeider te openen, maar in het op gang brengen en open houden van een denkproces. Een dergelijk proces is niet zonder risico's: Hall stelt een "marxisme zonder garanties" tegenover een theorie die onze waarheden ideologisch garandeert. Elke vorm van dogmatisch denken "betekent het einde van het proces van theoretiseren, van de ontwikkeling en verfijning van nieuwe concepten en verklaringen, die het enige signaal zijn van een levend denken dat in staat is om zich te engageren en om iets te vatten van de waarheid over nieuwe historische realiteiten".<sup>30</sup>

In 1978 verlaat Hall het CCCS voor een functie aan de *Open University*, enerzijds omwille van interne conflicten, anderzijds vanuit een verlangen naar een meer publieke rol als intellectueel. Een gevolg daarvan is een duidelijk scherpere, meer polemische toon die in de hoger geciteerde passage uit 1984 al opvalt. Veel van zijn teksten in de jaren tachtig verschijnen in het tijdschrift



*Marxism Today* en hebben aldus een directe impact op het debat rond links.<sup>31</sup> Niet enkel de klassieke of orthodoxe marxisten worden door Hall bekritiseerd. Ook het structuralistische marxisme van Althusser, dat zeer invloedrijk was, bijvoorbeeld bij de filmtheoretici van het tijdschrift *Screen*, wordt kritisch onder de loep gehouden. Op dit punt is Hall sterk beïnvloed door het vroege werk van Ernesto Laclau, een auteur die vaak over het hoofd wordt gezien in historische overzichten van culturele studies.<sup>32</sup> Een sleutelbegrip waarmee Althusser de inwerking van ideologie op het subject verklaart, is interpellatie. Interpellatie of het dwingend aanspreken van het subject, houdt in dat subjecten geproduceerd worden door ideologie via taal. Doordat we benoemd worden door en dus onderworpen zijn aan de taal, kunnen we niet ontsnappen aan ideologie. In de anti-humanistische visie van Althusser is subjectwording bepaald door ideologie. Laclau en Hall zijn het eens met deze visie, die haaks staat op de vroege culturele studies die cultuur zien als een expressie van het subject. In tegenstelling tot Althusser, die ideologie ziet als een homogeen, totalitair en ahistorisch gegeven, beschouwen Laclau en ook Hall ideologie echter als iets heterogeens, vloeibaar en niet noodzakelijk negatief. De interpellatie van een subject is bovendien helemaal niet zo eenduidig: klasse is altijd een abstractie achteraf, de realiteit is veel conflictueuzer.<sup>33</sup> Het subject wordt bepaald door een aaneenschakeling of articulatie<sup>34</sup> van concepten en ideeën, die thuishoren in verschillende ideologieën – fascistisch, imperialistisch, bourgeois – binnen een tijd-ruimtelijk bepaalde sociale formatie. Dat verklaart niet alleen eventuele tegenstrijdigheden in de identificaties, maar biedt ook meer mogelijkheden tot verzet vanuit het subject.

Volgens Jennifer Daryl Sack is voor Hall articulatie niet enkel een theorie maar ook een methode. Het is een manier om connecties te denken tussen heterogene elementen, of nog, een identiteitsprincipe dat onderliggende verschillen samenbrengt en steeds blijft tonen.<sup>35</sup> Hierdoor kan men recht doen aan de complexiteit van sociale formaties en aan de invloed van andere determinanten zoals ras en gender. In Laclau's theorie biedt ideologie een sluitende en geruuststellende verklaring voor de wereld door links te leggen tussen feiten die op zich niets met elkaar te maken. Hegemonie verwerven komt neer op het leggen van verbanden waardoor verschillende wereldvisies schijnbaar verzoend worden.<sup>36</sup> Het principe van klasse zelf wordt losgelaten. Dat zorgt ervoor dat een onderzoek van verschillende sociale krachten mogelijk wordt, maar doet de theorie ook 'verdacht' worden voor vele marxisten. Voor Hall is deze visie echter van groot belang omwille van het fundamentele belang dat aan mogelijke spanningsvelden wordt gehecht.

### Ras en gender als stoorzenders

Het woord 'spanning' of *tension* komt vaak terug in Halls *Cultural Studies and*

its *Theoretical Legacies* (1992). Hall brengt hier het relaas van de conflictueuze, onzuivere en heterogene geschiedenis van het CCCS, en deze termen zijn voor hem duidelijk positieve attributen. Om te beginnen beschrijft Hall zijn positie ten opzichte van het marxisme als een langdurige strijd, een "gevecht met de engelen", die als einddoel heeft om theorie open te breken en terug naar de mensen zelf te brengen.<sup>37</sup> Dat eerste denkspoor wordt doorkruist en onderbroken door twee andere theoretische invloeden. Hall spreekt in termen van 'breuk' (*rupture*) of 'onderbreking' (*interruption*). Het eerste breukmoment is de intrede van het feminisme in het centrum. Hierdoor worden een heel aantal nieuwe problematieken op de agenda gezet: de kwestie van *the personal is the political*, een radicale uitbreiding van het machtsbegrip, het belang van gender en seksualiteit voor de definitie van macht zelf, vragen rond het subject en de subjectiviteit, en tenslotte het opbreken van de grens tussen sociale theorie en de theorie van het onbewuste.<sup>38</sup> Het feminisme is zo belangrijk voor Hall omdat hij aan den lijve met de moeilijkheid van deze kwesties wordt geconfronteerd.<sup>39</sup> Door het binnenhalen van een aantal feministen wordt niet alleen de werking van het centrum grondig door elkaar geschud, onder meer door de oprichting van een aparte vrouwenstudiegroep. Ook de positie van Hall zelf, als leider van het centrum en autoriteit, wordt gecontesteerd, wat leidt tot zijn overstap naar de *Open University* in 1978.<sup>40</sup>

Het tweede breukmoment is een problematiek die Hall zeer nauw aan het hart ligt en die gaandeweg erg belangrijk wordt in het centrum, namelijk de kwestie van ras. Zoals Hall het zelf ironisch stelt: "Ik word verondersteld te spreken voor het volledige zwarte ras over alle theoretische, kritische vragen etc. en soms voor Britse politiek en voor culturele studies".<sup>41</sup> Zijn afkomst en huidskleur, zijn koloniale opvoeding in Jamaica en zijn positie als immigrant in het Verenigd Koninkrijk zijn natuurlijk onontkoombare, bepalende invloeden. Steeds zal Hall herhalen dat hij zich nooit echt thuis voelt in Groot-Brittannië, maar ook niet meer in Jamaica, hoewel hij onder andere door het werk van zijn vrouw, een historica, pas echt de geschiedenis van het eiland leert kennen.<sup>42</sup> Dat gevoel van vervreemding, van buitenstaander zijn, is voor hem een stimulans om het concept 'identiteit' ten gronde te denken en te ontwrichten. Halls zwarte identiteit is geen gegevenheid maar een proces van bewustwording.

De Jamaicaanse koloniale samenleving is altijd dermate hybride en etnisch gemengd geweest dat er niet zoiets als een 'zwarte identiteit' bestaat. Hall wordt zich voor het eerst echt bewust van zijn huidskleur tijdens zijn periode als leraar in Brixton, wanneer hij geconfronteerd wordt met het racisme van de Londense jongeren. Hij schrijft een aantal opstellen over de toenemende migratie in Groot-Brittannië en over de situatie van de tweede generatie *young Englanders*.<sup>43</sup> Door zijn huwelijk met een blanke Britse ervaart hij de vooroordelen tegenover gemengde koppels, maar ziet hij ze ook verdwijnen. Tenslotte is de Britse samenleving door de immigratiegolf na de jaren vijftig en zestig en de

verbrokkeling van het Britse Empire grondig gewijzigd. De ideologie van *Britishness*, of nog enger, *Englishness* die zo prominent wordt in het Thatcherisme is precies een reactie tegen deze veranderde realiteit. Tijdens de jaren zestig en zeventig komt vanuit de consumptiecultuur een nieuwe betekenis van 'zwart' tot stand. Zwart wordt een positieve identiteitsmarkering, zoals in de spreuk *Black is beautiful*. Hoewel Hall het belang hiervan erkent, zal hij de homogeniteit van deze term bekritisieren. Meer en meer komen de complexiteit van 'ras' en de neutralere, maar niet minder problematische term 'etniciteit' centraal te staan in zijn denken. Tegelijk werkt hij ook samen met zwarte kunstenaars zoals het *Black Audio Collective*, een experimenteel filmcollectief uit Birmingham, en Isaac Julien. In de 21<sup>ste</sup> eeuw ligt hij mee aan de basis van een centrum voor zwarte kunstenaars en fotografie: *Rivington Place*.

In de inleiding op het themanummer van *Cultural Studies* over Stuart Hall en *race*,<sup>44</sup> onderscheidt Claire Alexander drie fases in Halls denken over etniciteit. In de eerste fase is hij vooral bezig met de nieuwe immigrantengemeenschappen in Groot-Brittannië en de problemen van de tweede generatie. In de tweede fase, tijdens de periode van het CCCS, is er de *turn to theory*. In de derde fase, vanaf halfweg de jaren tachtig, komt de *cultural turn* met twee gerelateerde thema's: enerzijds het debat rond *new ethnicities* en de veranderde positie van *black cultural politics*, anderzijds diaspora en postkolonialisme, vooral in relatie tot de Caraïben.<sup>45</sup> Zoals gezegd speelt ras een centrale rol in Halls analyse van de Britse politiek in de jaren zeventig en tachtig, meer bepaald in de transformatie van de arbeidersklasse. Die bestaat uit allerlei subgroepen, zoals vrouwen, zwarten en immigranten, jongeren, die verschillende belangen hebben en tegen elkaar worden uitgespeeld. Tegelijkertijd wordt 'zwart' de politieke en culturele tegenhanger van 'blank'. Vanuit Gramsci's hegemoniebegrip wijst Hall er echter op dat 'zwart' net als 'blank' een etiket is waarachter vele werkelijkheden en kleuren schuilgaan. Net zomin als de arbeider, bestaat de zwarte, het gaat om een positie in een specifieke maatschappij en periode. Wanneer 'zwart' omgekeerd betekenis krijgt door zijn positieve oppositie met 'blank', schuilt daarin het gevaar van een omgekeerde logica: het is niet omdat iets zwart is, dat het ook goed is. Daarom roept Hall in *New Ethnicities*, een manifesttekst uit 1992 over zwarte cultuur, op tot een "einde van de onschuld".<sup>46</sup> Daarmee bedoelt hij dat het tijd wordt om in te zien dat 'zwart' een politieke en culturele constructie is, geen essentie of geen waardeoordeel. Ras is maar een onderdeel van identiteit, geen identiteit op zich. Vandaar trouwens dat Hall de term 'etniciteit' prefereert: "De term etniciteit erkent de plaats van geschiedenis, taal en cultuur in de constructie van subjectiviteit en identiteit, evenals het feit dat elk discours geplaatst, gepositioneerd, gesitueerd is en alle kennis contextueel".<sup>47</sup> Toch gebruikt hij voor alle duidelijkheid de term in het meervoud en voorafgegaan door het adjectief *new*.

Met Paul Gilroy pleit Hall ervoor om elke binaire logica achter te laten en in plaats van te denken in termen van exclusies, na te denken over nieuwe combinaties, in termen van én-én: wat betekent het om 'zwart' en 'Brits' te zijn?<sup>48</sup> Diversiteit en verschil zijn cruciaal om te komen tot *new ethnicities*. Voor Hall is er een nieuwe fase aangebroken in het zwarte bewustzijn, waarbij het niet meer gaat om representatie, in de enge zin van positieve beelden van 'marginale' groepen, maar om een *politics of representation*, waarbij bijvoorbeeld zwarte kunstenaars streven naar voorstellingen die recht doen aan de effectieve sociale heterogeniteit en complexiteit van een etnie en daardoor die werkelijkheid mee bepalen. Die nieuwe zwarte identiteit of ervaring is bij uitstek diasporisch. Door hun geschiedenis van (gedwongen) migraties zijn zwarten, net als de Joden, nergens meer thuis maar leven ze in allerlei soorten maatschappijen. Dat uit zich onder andere in dubbele tekstuele inscripties waarbij teksten op een andere manier gebruikt worden, bijvoorbeeld het exodusverhaal in de Rastafari-cultuur.<sup>49</sup> De zwarte cultuur is bij uitstek een van "verstoren, hercombineren, hybridiseren, en *cut-and-mix*."<sup>50</sup> Meer en meer wordt Hall zich bewust van het Eurocentrische karakter van theorie. Dat heeft niet in de eerste plaats te maken met zijn betrokkenheid bij het postkoloniale Jamaica, maar met een heleboel andere factoren, zoals de globalisering van cultuur in het algemeen en culturele studies in het bijzonder, de opkomst van postkoloniale theorie en Halls kritiek op bepaalde excessen van het poststructuralisme, meer bepaald het eindeloos verschuiven en uitstellen van betekenis. Hiertegenover stelt Hall dat 'zwart' een *floating signifier*<sup>51</sup> is, een mobiel begrip dat gelinkt is aan specifieke historische omstandigheden en vooral te maken heeft met diversiteit. *Black cultural studies* betekent zoeken naar kruisverbanden tussen heel verschillende ervaringen, waarbij bij voorbeeld klasse, ras en gender, of de Caraïben en Groot-Britannië en Afrika interfereren.

### De erfenis van Stuart Hall

Halls denken staat steeds in dialoog met wat er rondom hem gebeurt en daarin zoekt hij zijn eigen plaats, door concepten eigen te maken en te herdenken en ook door steeds op zoek te gaan naar de link tussen theorie en praktische relevantie.<sup>52</sup> Die praktische dimensie heeft enerzijds te maken met politieke interventies, maar anderzijds ook met pedagogie. In zijn werk voor de *Open University* en voor de televisie wordt pas echt duidelijk hoe Hall erin slaagt om heel complexe inzichten kristalhelder en met de nodige humor te verwoorden.<sup>53</sup> Door zijn activiteiten op alle fronten heeft Hall een enorm invloed uitgeoefend op het laat twintigste-eeuwse linkse intellectuele leven in Groot-Britannië en daarbuiten. Dat wordt onder meer duidelijk wanneer we zien hoeveel van zijn studenten en medewerkers nu nog tot de *crème de la crème* van het culturele-

studiesonderzoek behoren.<sup>54</sup> Toch is zijn werk niet meteen toegankelijk. Niet alleen kiest Hall theoretisch nooit de gemakkelijke weg, zijn artikels zijn ook verspreid over heel uiteenlopende publicaties, van marxistische tijdschriften en gelegenheidsbundels tot beleidsrapporten en interviews. Veel van de boeken die hij schreef zijn daarenboven collectieve publicaties. In het Nederlands is er weinig beschikbaar.<sup>55</sup> In 2003 en 2004 verschenen er een aantal inleidingen op het werk van Hall, maar ook de reacties op en controverses rond zijn werk zijn erg verspreid. Alexanders themanummer over *race* uit 2009 wil een lacune in de receptie van Hall invullen, maar bestaat vooral uit studies die Halls denken verder zetten.

Toch blijft Hall een bijzonder interessante figuur, niet alleen door de specificiteit van zijn parcours en zijn aanwezigheid op sleutelposities in de naoorlogse periode. Wat inspireert, is de consequente houding die Hall tentoonspreidt in alles wat hij doet. Hij houdt niet krampachtig vast aan de macht maar laat los als het tijd wordt. Hij is niet bang om het proces van zijn denken te tonen en om eerdere ideeën te herzien of bij te schaven indien nodig. Hij blijft vechten tegen doxa, dogma en vastgeroeste betekenissen, waar ze ook opduiken. Hall hecht extreem veel belang aan activisme en het doorgeven van zijn boodschap, maar zal die daarom niet vereenvoudigen of vervallen in platitudes. Hij maakt ook ten volle gebruik van alle instrumenten die daarvoor beschikbaar zijn. Dat is misschien nog het best te zien in de uitzending *Race: the Floating Signifier* (1997), een lezing die hij gaf in Goldsmith College in London, geïllustreerd met beeldmateriaal. Hier vangen we een glimp op van de persoonlijkheid van Hall, die afwijkt van de ietwat melancholische, serieuze portretten op de covers van Morley en Chen en Davis: een ironische Hall, die zichzelf relateert, een meesterlijke spreker, een gepassioneerde docent, die duidelijk thuis is in het academische debat maar het ook overstijgt.

Ook voor een lezer die niet meteen geïnteresseerd is in Britse politiek, marxisme of de laatste decennia van de twintigste eeuw blijft Halls werk interessant. Zijn analyse van de postkapitalistische, geglobaliseerde consumptiemaatschappij is nog steeds erg herkenbaar. Halls visie is geen supertheorie, maar gericht op de werkelijkheid en daardoor onaf en voorlopig. Hij biedt geen garanties, maar wil mensen aanzetten om zelf te denken en te discussiëren. En dat blijft een nobel streven. In een tijd waarin academici meer dan ooit opgesloten zitten in de ivoren toren van *peerreview*-publicaties en van project naar project hollen, zijn intellectuelen als Hall broodnodig, zowel in de universiteit als daarbuiten.<sup>56</sup>

## Noten

1 Een verzameld werk of *reader* van Stuart Hall is niet beschikbaar. Morley D. & Chen K. (red.), *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies*, London, Routledge, 1996 bundelt de belangrijkste essays van Hall en een aantal interviews. Het boek zal de

voornaamste leidraad zijn van deze bijdrage. Alle vertalingen uit dit en andere werken over Hall zijn van mijn hand.

2 'The Formation of a Diasporic Intellectual: an Interview with Stuart Hall by Kuan-Hsing Chen', in: *Stuart Hall. Critical Dialogues*, p. 487.

3 *Ibid.*, p. 492, en 'At Home and Not at Home. Stuart Hall in Conversation with Les Back', in: *Cultural Studies*, 24 (2009) 4, p. 662.

4 'At Home and Not at Home', pp. 665-666.

5 *Ibid.*, p. 671.

6 *Ibid.*, p. 674.

7 Hall S., 'A Sense of Classlessness', in: *Universities and Left Review* 1 (1985) 5, pp. 26-32.

8 Sparks C., 'Stuart Hall, Cultural Studies and Marxism', in: *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 78.

9 Davis H., *Understanding Stuart Hall*, London, Sage, 2004, pp. 20-21.

10 Hall S. en Whannel P., *The Popular Arts*, London, Hutchinson, 1958.

11 Davis H., *Understanding Stuart Hall*, p. 14.

12 Hall S., 'At Home and Not at Home', in: *Stuart Hall. Critical Dialogues in Cultural Studies* pp. 662-663.

13 Deze onderzoekslijn mondt uit in het collectief tijdschriftnummer *Resistance through Rituals*. Dat is in 1975 uitgegeven in boekvorm door Hall en Jefferson bij Routledge in London. Hall schreef mee aan het theoretische deel van het boek, waarin enerzijds de analyse van de sociologische notie van 'deviancy', in respons op het werk van socioloog Phil Cohen, en anderzijds het verband tussen jeugdsubcultuur en klasse centraal staat.

14 Hall S., 'The Hippies, an American Moment', in: *Working Papers in Cultural Studies*, Birmingham, University of Birmingham, 1968, p. 28.

15 Sparks C., 'Stuart Hall, Cultural Studies and Marxism', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 79.

16 Daryl Slack J., 'The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 116.

17 Hall S., 'The Formation of a Diasporic Intellectual', p. 265.

18 Procter J., *Stuart Hall*, Routledge Critical Thinkers, London, Routledge, 2004, p. 26.

20 Hall S., 'Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues*, 426

21 *Ibid.*, p. 426.

22 Davis H., *Understanding Stuart Hall*, p. 57.

23 Hall S., 'For Allon White: Metaphors of Transformation', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues*, pp. 295-297.

24 Een organisch intellectueel is iemand die zich niet enkel voor intellectueel en theoretisch werk engageert, maar ook probeert die ideeën terug naar buiten te brengen, buiten de ivoren toren van de intellectuele klasse. (Morley D. & Chen K., 'Introduction', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 20).

25 Het enige boek dat Hall alleen schrijft, is *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*, Londen, Verso, 1988. Een verzameling van artikelen is *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s* met Martin Jacques, London, Lawrence & Whishart, 1989.

26 Toch is *Policing the Crisis* zeker niet de eerste tekst van Hall over ras. Al sinds de jaren 1960 is dit een terugkerend thema in zijn werk, onder meer vanuit zijn ervaringen in

- Brixton. Zie hiervoor: Alexander C., 'Introduction: Stuart Hall and "Race"', *Cultural Studies* 23 (2009) 4, pp. 457-482.
- 27 Jessop B., Bonnett K., Bromley S. & Ling T., *Thatcherism*, Cambridge, Polity Press, 1988. Voor een genuanceerde bespreking van dit debat, zie Davis H., *Understanding Stuart Hall*, pp. 139-150.
- 28 Ibid., p. 201.
- 29 Hall S., 'The Problem of Ideology: Marxism Without Guarantees', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 37.
- 30 Ibid., p. 45.
- 31 Zie hiervoor: McRobbie A., 'Looking Back at New Times and its Critics', in *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, pp. 238-261 en Davis H., *Understanding Stuart Hall*, pp. 98-131.
- 32 Daryl Slack J., 'The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies', p. 121.
- 33 Larrain J., 'Stuart Hall and the Marxist Conception of Ideology', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 89.
- 34 Hall verwijst naar de dubbele betekenis van het Engelse woord 'articulatie, dat zowel uitspreken als aaneenschakelen kan betekenen. Zie Grossberg L., 'On Postmodernism and Articulation: an Interview with Stuart Hall', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 113).
- 35 Daryl Slack J., 'The Theory and Method of Articulation in Cultural Studies', pp. 114-115.
- 36 Ibid., p. 119.
- 37 Hier komt Hall natuurlijk erg dicht bij Gramsci's ideaal van de 'organische intellectueel'. Hall S., 'Cultural Studies and its Legacies', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, pp. 265-266.
- 38 Ibid., p. 269.
- 39 De termen waarin Hall de rol van het feminisme in het centrum beschrijft zijn opvallend gewelddadig: "Zoals een dief in de nacht, brak het binnen; onderbrak, maakte een onbetamelijk geluid, greep de tijd, scheet op de tafel van culturele studies." (Ibid., p. 269). Voor een aanvullend relaas vanuit feministische hoek, zie C. Brunsdon, 'A Thief in the Night: Stories of Feminism in the 1970s at CCCS', in *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, pp. 276-286.
- 40 'The Formation of a Diasporic Intellectual', pp. 500-501.
- 41 Hall S., 'Cultural Studies and its Legacies', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 262.
- 42 'At Home and Not at Home' en Adams T., 'Cultural Hallmark. The Interview: Stuart Hall', in: *The Guardian* 23 september 2007. <http://www.guardian.co.uk/society/2007/sep/23/communities.politicsphilosophyandsociety>
- 43 Hall S., 'The Young Englanders', London, National Community of Commonwealth Immigrants, 1967 en 'Black Britons', in: *Community* 1, 1970, 2/3.
- 44 In 2011 is het nummer, dat vooral Halls denken wil updaten, ook in boekvorm verschenen bij Routledge.
- 45 Alexander C., 'Introduction: Stuart Hall and "Race"', in: *Cultural Studies* 23, 2009, 4, pp. 469-475. Zie ook Harris R., 'Black British, Brown British and British Cultural Studies', in: *Cultural Studies* 23, 2009, 4, pp. 483-512.

- 46 Hall S., 'New Ethnicities', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 442.
- 47 Ibid., p. 446.
- 48 De twee belangrijkste teksten van het CCCS over etniciteit en grote inspiratiebronnen voor Halls denken over etniciteit zijn Gilroy's *There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*, London, Hutchinson, 1987 en *The Black Atlantic, Modernity and Double Consciousness*, Chicago, Harvard UP, 1993.
- 49 Hall ontleent het begrip 'diaspora' aan *The Black Atlantic* en aan Bakhtins *The Dialogic Imagination*. Hall S., 'What is this 'Black' in Black Popular Culture?', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, pp. 474-475 en 'The Formation of a Diasporic Intellectual', pp. 490-491.
- 50 Hall, 'New Ethnicities', in: *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, p. 448.
- 51 *Race: The Floating Signifier* is een geïllustreerde lezing van Hall. <http://video.google.com/videoplay?docid=-8471383580282907865>.
- 52 Wat minder aan bod is gekomen in deze bijdrage, is het poststructuralisme in brede zin. Hall is daar aanvankelijk eerder ambivalent over, vooral over Lyotard en Baudrillard. Toch maakt zijn denken er onmiskenbaar deel van uit. Vanaf eind jaren tachtig zal het werk van Michel Foucault een belangrijkere rol spelen in Halls denken, maar ook Jacques Derrida en Julia Kristeva zijn terugkerende referenties.
- 53 In zijn cursussen voor de Open University weet Hall op zeer bevattelijke, inleidende manier zijn complexe denken te verwoorden. Hall S., red., *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, London, Sage, 1997.
- 54 De bundel *Without Guarantees* biedt een indrukwekkende verzameling opstellen van mensen die beïnvloed zijn door Hall. Gilroy P., Grossberg L. & McRobbie A. (red.), *Without Guarantees. In Honour Of Stuart Hall*, London, Verso, 2000.
- 55 Naast de bundel *Het minimale zelf en andere opstellen*, Amsterdam, Sua, 1992, die niet meer te krijgen is, is er een recente vertaling van een interview met Stuart Hall uit *The Guardian* beschikbaar. Zoë Williams, 'Links ziet niet dat de politiek de opvattingen van mensen kan veranderen', <http://www.eutopiainstitute.org/2012/03/%E2%80%99Clinks-ziet-niet-dat-de-politiek-de-opvattingen-van-mensen-kan-veranderen%E2%80%99D-interview-met-stuart-hall/>. Op het grote marxistische internet-archief zijn geen teksten van Hall terug te vinden.
- 56 Ik dank van harte mijn collega's Dirk de Geest, Jan Baetens en Heidi Peeters en de redacteuren van *De uil van Minerva* voor hun waardevolle opmerkingen bij deze tekst, die ik graag zou willen opdragen aan de nagedachtenis van Koenraad Geldof.